

Чижевська М.Б., к.е.н., доцент

Община як інституційне середовище становлення кооперації

Відродження кооперації в незалежній українській державі розпочалося в умовах формування ринкової економіки в інституціональному середовищі, обтяженому традиціями та ментальністю радянської адміністративно-командної системи. Історія кооперативного руху свідчить, що підвалини створення кооперації теж закладалися в трансформаційний період. Звичайно, звертаючись до значення цього першого досвіду становлення ринкової економіки в Російській імперії періоду ХІХ – початку ХХ ст., до якої входила більшість території сучасної України, ми далекі від будь-яких безпосередніх аналогій. В той же час, порівняння сьогоденного та тогочасного інституціональних середовищ є цілком логічним і дозволяє виявити як причини успішного розвитку кооперації, так і перешкоди для створення багатокладної соціально орієнтованої економіки. Зокрема, відомо, що саме історичні дослідження полягають в основі досягнень і Нобелівських премій західних інституціоналістів. Видатний англійський дослідник історії економічної науки М.Блауг якось влучно зауважив, що кожне наступне покоління переписує заново історію економічної думки [1]. І, якщо так можна було сказати, навіть про консервативну Британію, то тим більше ця сентенція справедлива для нинішньої інтелектуальної ситуації в Україні, коли в умовах державотворення і національної самоідентифікації відбувається глибоке переосмислення власного історичного минулого. Все більша частина сучасного українського суспільства починає розуміти, що прийнятний життєвий устрій в країні можливий тільки тоді, коли узгоджені між собою дві стійкі умови, які неможливо усунути – інституціональний менталітет електорального середовища і спроможність суспільства до самоорганізації.

Економічний прогрес, або кризова ситуація в будь - якій господарській системі напряду залежить від процесів, що відбуваються в інституціональному середовищі. Формальні і неформальні інститути створюють таке поєднання стимулів, яке заохочує або призупиняє продуктивну діяльність. Цивілізаційний

злам в суспільній свідомості, коли маси людей ставлять під сумнів всі устої суспільства і принципи буття, втрачають систему координат для добра і зла, для усвідомлення своїх інтересів, міру для оцінки явищ – ось ознаки системної кризи, яку перенесла країна в різні періоди свого розвитку. Ще в свій час М. Бердяєв вказав на певну історичну традицію розвитку через потрясіння на безмежних просторах Російської імперії - «зміна одного етапу на інший здійснювалася через злам всіх попередніх соціальних, економічних та політичних структур, всього укладу життя народу, через заперечення традицій та правонаступності, супроводжувалася радикальними, іноді катастрофічними змінами у соціокультурній сфері...В Росії відсутній дар створення серединної культури, в цьому і полягає її глибока відмінність від країн Заходу» [2]. Пізніше А.Ахізер приходить до висновку що в інституціональному середовищі російських теренів діє стійкий, постійний процес соціокультурного розвитку – інверсія, яка спрямована на збереження та відтворення бінарної структури культури. Як стверджує вчений, зняття напруги, що виникає між смисловими полюсами культури, відбувається при інверсії через зміну сенсу на протилежний, наприклад, через перехід від оцінки того чи іншого історичного суб'єкту як носія добра до його інтерпретації, як носія зла та навпаки. Глибоке протиріччя культури та відсутність в ній сформованого серединного начала надають особливий розмах циклам російської історії, що перетворювалися в «ламку соціокультурного коду» і супроводжувалися насадженням нових норм і цінностей, ліквідацією або заборонаю спадщини попереднього періоду. Саме дихотомічною логікою культурно - історичного розвитку детермінований той факт, що різні у часовому відношенні «вибухи», що зворушують історію Росії, набувають схожі соціальні, політичні, культурні ознаки [3].

Таким чином, не дивно, що імовірними наслідками будь-яких радикальних перетворень з вираженими акцентами десоціалізації на теренах колишнього Радянського Союзу (в тому числі і в незалежній Україні, яка міцно пов'язана з Росією історико-культурним минулим) стане досягнення протилежного результату до поставлених реформаторами цілей. Тривала нестабільність та

збурення тут мають певну традицію та зазвичай призводять до встановлення нової диктатури. На таку залежність вказав і Ф. Хайєк: «Єдине, чого може не витримати демократія ... це необхідність суттєвого зниження рівня життя в мирний час або достатньо довготривалий період, протягом якого будуть відсутні видимі покращення» [4].

Однією із концепцій оновлення українського суспільства і способом вирішення соціальних проблем може стати розробка стратегії створення кооперативної економіки. Об'єднання в одну цілісну систему, всеохоплюючу мережу всіх напрямків кооперації – кредитної, сільськогосподарської, виробничої, споживчої, житлової через розуміння суспільством кооперативних ідей, і як результат сприяння такому процесу держави, в першу чергу, через усунення податкового пресу, викличе раніше не бачений синергетичний ефект, який позитивно вплине на всі сфери життєдіяльності в країні. Праксіологічний характер ідеї кооперативного світогляду, який базується на принципі органічного збігу умов розвитку особистості з фундаментальними імперативами сучасного суспільства повинен стати надійною основою для об'єднання всіх напрямків кооперативної діяльності в одне велике ціле, систему, яка б була надійною протиполягою недолікам ринкового укладу економіки.

Не дивлячись на те, що в повсякденному житті наше суспільство постійно супроводжують кооперативні явища, воно кожного дня користується результатами кооперативної діяльності, науковці, політики, передовий загал, недооцінюють перспективи розвитку вітчизняної кооперативної системи і майбутнього перетворення її в великий і самостійний фактор соціального, духовного, гуманітарного прогресу країни.

На стабільний розвиток кооперативного процесу в світі красномовно вказує повсюдна заміна етики індивідуалізму етикою співробітництва. Загальноновизнаним є той факт, що глобальні корпорації досить давно прийшли до висновку, що подальше існування і розвиток неможливі без кооперування з іншими, більш меншими учасниками ринку. Вони планомірно перетворюють свої погано керовані, громіздкі ієрархічні структури в мережі з вертикальними та

горизонтальними зв'язками, створюють кластери та вступають в альянси. Таким чином, найбільш передовий та досвідчений в підприємницькій сфері прошарок світової громадськості, в результаті свого еволюційного розвитку прийшов до висновку, що кооперативні системи, організовані системи дії є найбільш ефективними для функціонування мега - організацій.

Сучасний стан кооперативних ідей як в Україні, так і в світі в цілому, можливо визнати фактором, який достатньо активно впливає на повсякденність, але одночасно є досить непізнаним і тому потребує більш фундаментального та багатостороннього вивчення науковцями з різних галузей. Історія показує, що ігнорування кооперативними принципами на рівні державного будівництва призводить до панування державної бюрократичної еліти, олігархічних кланів, відчуження громадськості від суспільного багатства та важелів влади, зупиняє розвиток та самореалізацію особи і, як результат, призводить до революційних змін, інституційних викривлень та довготривалої нестабільності.

Особливо важливою виявляється роль кооперації в житті сільських мешканців, аграрного сектору взагалі, дослідження якого перетворились в самостійний об'єкт пізнання. Сільськогосподарська кооперація стає головною складовою суспільного життя останніх двох століть. Розвиток індивідуального виробничого господарства в цій величезній галузі людської життєдіяльності наділяє кооперацію обов'язками закупки, переробки, збуту продукції, фінансування індивідуального господаря. Такий механізм співробітництва – орієнтований на ринок та підтримку ефективного власника, будучи протилежним общинному, одночасно колективний та демократичний, стає єдиною стабілізуючою силою в суспільстві.

Російська імперія стояла на порозі зародження принципово нової капіталістичної структури економіки, яка могла б забезпечити економічний розвиток на індустріальній основі. Сьогодні ж, розвиток країни пов'язується з вдосконаленням існуючої індустріальної структури та забезпеченням переходу до постіндустріального суспільства через формування повноцінного набору ринкових інституцій. На перший погляд, інститут кооперації завжди був

складовою інституційної структури, що утворилась на теренах колишнього Радянського Союзу. Однак, базуючись на більш ніж шістдесятирічній перерві в діяльності кредитної кооперації, відомих всім викривленнях в споживчій кооперації, які виникли під впливом тоталітарної держави, та існуванні горезвісної колгоспної системи можна припустити, що кооперативна економіка в незалежній українській державі створюється шляхом імпорту інститутів, в основному з Європейських та Північно-Американських країн. Ще менше сумнівів викликає теза, в якій припускається можливість імпорту інституту кооперації до Царської Росії. Не випадково у книзі «Судьба и грехи России» Г.П.Федотов відмічає найбільш яскраві ознаки перехідної ... передреволюційної Росії: «торжество цінностей західної цивілізації, інтенсивне їх засвоєння в найбільш спрощеному, американському варіанті; зростаючий культ споживання, «святкова обжерливість ситих» [5].

В Російській імперії кооперацію вважали одним із найвеличніших досягнень, яке сприяло підйому людства на більш високу ступінь прогресу. Кооперативний рух ставили в ряд таких великих подій як Християнство, Відродження, Промислова революція. Кооперація розглядалась, як конкретна соціально-економічна система з природною соціальною ефективністю, котра надає їй стійкість в змаганні з принципами приватної та державної організації і спроможна встановити нові умови соціального буття. Відомо, що на той час проблемами кооперації займалися діячі із світовими іменами з багатьох галузей людської діяльності – філософи, політики, економісти, соціологи, які стояли на різних, іноді протилежних ідейних і методологічних позиціях. Основи кооперативної думки заклали соціалісти-утопісти, практично їх розвинули Рочдейльські піонери, прибічники Фабіанського вчення, Гамбурзького напрямку, представники Німської школи, і тільки пізніше до них приєдналися великі російські та українські мислителі. Значення кооперативної теорії і практики особливо гостро обговорювались при вирішенні таких питань, як перетворення дрібнотоварного виробництва в індустріальне, можливий перехід від капіталістичного суспільства до соціалістичного, в дослідженнях принципів демократичної організації окремих

соціальних інститутів і суспільства в цілому.

В наш час проходить переосмислення кооперативної теорії в світлі загальноцивілізаційних процесів, важливих для розуміння імовірного майбутнього. Кооперація перетворилась в ядро і центр соціальних інститутів і здійснює в них просторово - часові перетворення, дякуючи яким з'являються соціальні суб'єкти XXI сторіччя. Кооперація найманої праці є необхідною основою всіх капіталістичних інститутів. Цей принцип складає сутність моделі всіх демократичних суспільств. Сучасна українська держава в своїх перетвореннях переважно зорієнтована на, так звану, «західну цивілізацію». Пострадянські трансформації вже в котрий раз роблять актуальним питання, яке залишається без однозначної відповіді протягом всієї української історії: чи повинна ця країна запозичувати досвід інших, в першу чергу, європейських країн, або в неї своя неповторна доля. Іншими словами, чи необхідні інститути ринку і демократії у якості єдиних орієнтирів реформ?

Питання є важливим, оскільки в пострадянських країнах відбувається поступове відторгнення цих інститутів, які привнесенні ззовні, точніше їх наповнення абсолютно новим змістом, який відсутній в західному контексті. Наприклад, з трьох елементів демократичного державного устрою: вільних виборів, принципу верховенства закону і громадянського суспільства, в більшості країн радянської імперії (Російської Федерації, Білорусі, Середньоазіатських республіках) прижилася лише формальна процедура виборності представників влади. Дещо краще виглядають справи в Україні і Грузії. Беззаперечного успіху в модернізації суспільства досягли Естонія, Латвія і Литва. В результаті за відсутністю двох інших елементів демократії підсумки виборів опиняються під впливом з боку самих представників влади, наприклад, за допомогою, так званих, політичних технологій.

Якщо залишити у стороні нормативні формулювання, - акцент на тому, як має бути, - то позитивна наука, яка досліджує те, як воно є насправді, покликана з'ясувати, чи є універсальними теоретичні конструкції, що розроблені західною наукою, і чи можна за їх допомогою досліджувати процеси, котрі відбуваються у

пострадянських країнах. І тільки останнім часом науковці та практики почали усвідомлювати необхідність врахування національних та історичних особливостей в процесі вживлення в суспільство імпортованих інститутів. Формування ефективного інституціонального середовища виступає ціллю більшості господарських реформ. Але історія дає багато прикладів, коли процеси інституціонального імпорту і модернізації господарських правил не призводять до росту добробуту суспільства, а, навпаки, створюють неефективні але стійкі економічні інститути.

Імпорт інститутів представляє собою свідоме або спонтанне запозичення соціальних і економічних інститутів, яке виконується з метою реформування попереднього господарського порядку. Сенс імпорту полягає в прискоренні інституціонального розвитку. Відповідно імпортеру потрібно визначити ефективні технології імпорту та виявити принципи добору необхідних інститутів. Будь який процес трансплантації включає три основні стадії: 1) вибір трансплантата і стратегії трансплантації; 2) створення інфраструктури трансплантації, в тому числі розробку і лобіювання нових законів, створення допоміжних і проміжних інститутів; 3) здійснення заходів, які полегшують адаптацію економічних агентів до нового інституту [6]. Найбільш складним аспектом проблеми імпорту інститутів є їх відповідність діючому інституційному середовищу. Трансплантація інститутів не повинна приводити до їх дисфункції і, як результат – виникнення інституційних пасток.

Багато історичних прикладів копіювання інститутів в ході модернізації господарського порядку вказують на те, що механічне запозичення інститутів частіше призводить до виникнення викривлень в розвитку і нарешті до діяльності інститутів з від'ємним або нейтральним знаком. В концентрованій формі на існуючі відмінності в інституціональному середовищі кожного окремого суспільства вказав Д.Норт «... вражаюча риса останніх десяти тисяч років історії полягає в тому, що в світі склались суспільства, які радикально відрізняються одне від одного по релігійним, етнічним, культурним, політичним і економічним критеріям, а розрив між багатими і бідними, розвинутими і слаборозвинутими

націями сьогодні такий же великий, як і раніше» [7].

Сучасні економічні інститути - результат довготривалої еволюції. Механізм інституціонального розвитку включає в себе процес генерування інновацій, наступний відбір ефективних інститутів та їх розповсюдження шляхом копіювання. Імітуючи досягнення розвинутих країн аутсайтери переслідують мету прискорити свій розвиток за короткий проміжок часу у порівнянні із звичними процесами еволюції. Складність та суперечність ситуації полягає в тому, що перехід від командної економіки до ринку не є закономірним результатом визрівання в попередній системі передумов до трансформації, а є ініціативою владних структур. При цьому на осяжних обр'ях людської діяльності не спостерігається більш-менш подібної ситуації і відповідно наявність досвіду таких реформ. Схожа ситуація склалася і в Царській Росії. Головними чинниками активної участі держави у прискоренні економічного розвитку було привнесення західного науково-практичного досвіду у суспільну свідомість та все більш катастрофічне відставання Росії від Європейських країн.

Силове впровадження запозичених інститутів, рішення про яке приймається на політичному ринку держави – ситуація достатньо типова для перехідних економічних систем, коли правила дій, що використовуються і приносять успіх в одному інституціональному середовищі переносяться в інше. При цьому реформатори досить часто не можуть точно окреслити інституціональні рамки - (систему формальних і неформальних правил, норм, традицій поведінки індивідуумів і організацій), які визначають характер інституціонального середовища даного соціуму, сприяючи раціональному вибору і реалізації стимулів до продуктивної праці. Основною проблемою при використанні механізму імпорту є повнота переносу інституту, включаючи перенос механізму примушення запозиченого правила до виконання та його відповідність тим інститутам, які вже діють в економіці - реципієнті. Успішність операції знаходиться в прямій залежності від сили і дієвості санкцій, які реально в змозі застосувати держава до агентів, що ухиляються від виконання нових правил. Іншими словами, недостатньо провести через політичний ринок нові правила

(закони), обов'язково необхідно забезпечити їх виконання. Примусове розповсюдження через державні установи імпортованих або спонтанно виниклих (законотворча ініціатива) економічних інститутів є не що інше, як використання певними економічними агентами переваг в силі, які трансформують свою перемогу в політичній конкуренції (владу), обумовлену використанням відповідних інституціональних нововведень в економічні переваги, або навпаки – економічні переваги перетворюються на політичну владу. Якщо на політичному ринку агенти, які володіють перевагами уклали між собою угоду про здійснення інституційної інновації – внесли до законодавчого поля зміни, то в економіці від такої дії миттєвих змін не відбувається, і відповідно для економічних суб'єктів нове правило не виникає. Після того, як алгоритм дій, який входить в це правило систематично реалізовується економічними агентами на товарних або грошових ринках, можливо зафіксувати факт виникнення правила. Таким чином, якщо на ринку вироблено певний алгоритм дій, яким користується більшість економічних агентів, буде впроваджено в законодавче поле, можна вважати, що становлення правила відбудеться миттєво.

На думку С.Пейповича таким механізмом впровадження еволюційних змін є інституціональний ринок, який необхідно розвивати в перехідних економіках, щоб добровільні взаємодії людей, а не жорстка рука держави, впроваджували нові правила господарювання [8]. В той же час, М.Полтерович вказує на те, що «внутрішній ринок реформ» має дещо викривлений характер за рахунок відсутності зовнішнього, єдиного для світової спільноти ринку та впливу адміністративного ресурсу неконтрольованого відсутніми або недорозвинутими інститутами громадянського суспільства [6]. В глобальному середовищі інституційні інновації не патентуються і право власності на них відсутнє. І, навіть навпаки, розвинуті країни в своїй більшості готові компенсувати приймаючим країнам витрати на трансплантацію, конкуруючи при цьому між собою. В такій спосіб, за рахунок зацікавленості виконавців при укладанні контракту на експорт досить часто така конкуренція призводить до блокування варіантів інституціонального розвитку. Виходячи з цього, інституціональну еволюцію

можливо визначити як процес взаємодії індивідів на внутрішніх інституційних ринках, одним з результатів якої є виникнення або зміна правил [8].

Головною функцією правил є зниження рівня радикальної невизначеності з якою зустрічаються індивіди, котрі приймають рішення. Зниження невизначеності є ключовою умовою забезпечення координації дій окремих гравців. Основним джерелом радикальної невизначеності є інші економічні суб'єкти. Інституціональне середовище складається з соціальних, політичних, економічних правил, які утворюють основу для виробництва, обміну, розподілення і споживання обмежених благ. Відповідно інституційне середовище також забезпечує зниження рівня невизначеності в повсякденній взаємодії економічних агентів.

Рухомою силою інституціональних реформ в економіці є попит учасників ринку на норми і правила економічних взаємодій, а також спроможність суспільства матеріалізувати його у вигляді ефективно діючих правових актів, неформальних угод і конвенціях та інших способів підтримки нових інститутів, які затребувані економічними агентами. Затримка в інституційному розвитку може бути пояснена як пригніченим попитом на інститути, що підтримують конкурентні ринки, так і неспроможністю держави або товариств, що самоорганізуються, ефективно задовольняти такий попит. Іншими словами, інституціональна динаміка у країнах з перехідною економікою має розглядатися у контексті попиту на ринкові інститути та їх пропозиції. Попит на вже діючі інститути відображається у витратах, які несе держава, підтримуючи відповідну норму, і витратах, які несуть порушники правил. В той же час в суспільстві швидко формується і ефективно задовольняється попит на сурогатні неформальні інститути. Чим більший за абсолютною величиною негативний попит на інститут, тим вищі трансформаційні витрати його впровадження і трансакційні витрати, пов'язані з підтриманням вже впровадженої норми. Отже, витрати трансплантації визначаються інституційним середовищем приймаючої країни – вже діючими формальними і неформальними інститутами, макро- і мікроекономічною ситуацією, особливостями конструкції механізмів координації, співробітництва,

інерції, людського і соціального капіталу. Таким чином, кожна система правил дозволяє реалізацію декількох варіантів стратегії імпорту інститутів. Тому, більш досконала стратегія повинна передбачати певний рівень модифікації трансплантата, що повинно полегшити його адаптацію до нового середовища.

Якщо аналізувати тогочасну ситуацію, яка склалась в Царській Росії можна виявити, що за відсутністю механізмів самоорганізації учасники ринку стали нести зростаючі втрати, як характерні для «трагедії общини», тобто ситуації безконтрольного доступу до обмежених ресурсів. Запобігає «трагедії общини» введення прав власності, які підвищують ефективність використання ресурсів і, за певних умов, йдуть на благо всіх учасників. Економічна історія має багато прикладів того, як «трагедія общини» ставала каталізатором введення прав власності, і розвиток подій в Росії підтверджує цю закономірність. Феномен відкладання реформ, що назріли, добре вивчений в сучасній політичній економії, і знаходить різні пояснення.

Більшість теорій пов'язують затримку реформування з політичним конфліктом з приводу розподілу виграшу і втрати внаслідок запропонованих перетворень [9]. Під впливом поділу праці та наступним накопиченням багатств в приватному володінні, настає період цивілізації, при якому основними формами являються індивідуально продукуючі землеробство і ремесло. Нерівномірний розвиток різних територій, обумовлений багатьма факторами – від природних та географічних умов до взаємного впливу сусідніх суспільств пояснює факт існування індустріального розвитку в Європі та майже середньовічний рівень інституційного середовища з домінуючою аграрною общиною в Російській імперії. Колись пануючих в Європі, індивідуально працюючих власників підштовхнули до кооперативних дій обставини зовнішньоекономічного примусу – у вигляді фабричного виробництва. В умовах Східного і Античного рабства пройшла перша зміна сутності місця і ролі кооперації у сукупності форм суспільної життєдіяльності – вона стала міжкласовими відношеннями. Кооперацію використовували держави, рабовласники, феодали та інші соціальні групи, цілі яких мали небагато спільного

з залежними від них громадянами.

Епоха модернізму в капіталістичній формі принесла з собою зміни всього соціального порядку, в тому числі і історичних якостей кооперації, що особливо тяжко було перенесено в патріархальній, консервативній Царській Росії. Історичний розвиток суспільної кооперації в сучасній цивілізації приводить до перетворення її у внутрішній, необхідний і загальний організм соціальних дій таких історичних суб'єктів як родина, община, артіль, а в сучасності соціальних організацій третього сектору глобальної економіки. Людство має багато досягнень на економічних теренах та ниві суспільного будівництва. І тепер оцінка інституціональних перетворень в тогочасній Росії не виглядає такою однозначно радикальною. Ми все більше замислюємося над відмінностями колективного укладу в господарському та суспільному житті від індивідуалістичних тенденцій ринкового господарства, особливо з врахуванням тієї особливої нігілістичної позиції загалу, яка склалася на просторах колишнього Радянського Союзу.

В сучасній ринковій теорії – як в мейнстрімі, так і в неоінституціоналізмі, - питання співвідношення приватних і публічних (спільних, колективних) форм власності ретельно обговорюється, оскільки є важливим компонентом економічного життя західних країн. Мовою інституціональної економічної теорії визначення оптимальності такого співвідношення можна вважати пошуком інституціонального балансу між базовими і комплементарними інститутами, вірніше, інституціональними формами, в яких вони виражають себе на поверхні господарського життя. По новому необхідно оцінити і роль общини, особливо з точки зору її близькості до кооперативного способу господарювання.

Община - складне явище. Це і господарська, і культурна, і соціальна система. Протягом всієї історії людства вона існує і як один з принципових типів соціальної організації, яка визначає структуру суспільства, і порядок його життєдіяльності. Це перший спосіб організації, який виник на зорі історії. Безпосередньо він пов'язаний з первинністю, однак не зникає в епоху цивілізацій [10]. Ю.І.Семенов дає найбільш ясне визначення. Община – це соціальний і в той же час господарський організм, який обмежений за розміром так, що всі його

члени знаходяться в повсякденному контакті. «Як первинна, так і селянська община, - пише Ю.І.Семенов, - мають власний базис і надбудову, свою власну матеріальну і духовну культуру» [11]. Прийнято виділяти два основних типи общин: родову (первинну, кровнородинну) та сусідську (територіальну, сільську, рілльницьку). Всередині родової стадії розрізняють ранньородову общину мисливців, рибалок та збирачів, а також розвинену общину землеробів та скотарів. Всередині сусідської – азійську, античну та германську. В якості перехідної форми називають домашню (патріархальну) та багатородинну общину. Основною різницею між ними виступає характер зв'язків. Звідси родова община будується на основі кровної родинності, а сусідська – на територіальній спільності.

Передивитися цю схему запропонував ще в 1979 році Ю.І.Семенов. Він писав: «В свій час протиставлення родинності, як основи первинної общини сусідству, як основи селянської общини було кроком вперед. Але в реальності різниця між родинністю і сусідством була лише зовнішньою і не завжди чітким виразом дійсної різниці, як стверджують факти, в класовому суспільстві нерідко зустрічаються селянські общини, які складаються з родичів, ніяк не менше, ніж в первинних общинах» [11]. Ю.І.Семенов вважає, що общини необхідно поділити на первинні, котрі складаються всього з однієї господарської ланки, тобто одночасно є і господарським організмом, і на селянські, які складаються з множини господарських ланок (дворів). Перехідний тип – проселянська община - представляє собою теж саме, що і селянська, але у суспільстві, де класи ще не склалися. Тут сутність полягає у власності на домашнє (рухоме) майно, і як наслідок, відмінності порядку спадкування. Якщо спадкоємцем є рід (чоловічий або жіночий), община будується на його основі та існує як єдине господарство, тому не поділяється на двори. Якщо майно спадкується членами родини, саме вона стає господарською ланкою і тому відгороджується від інших таких самих господарств, які входять до общини. З'являються двори, і тут не має значення на основі одного або декількох родів складається община, оскільки майно залишається в родичів. Таким чином, община з родової стає сусідською.

З точки зору інституціоналізму існує дві основні ідеальні моделі соціальної організації – суспільство (Gemeinschaft) і спільність - община (Gesellschaft) [12]. В спільності панують соціальні зв'язки, які базуються на сусідстві та родинності, на прихильності, душевній симпатії та повазі. Ці зв'язки підтримуються свідомо, але, головним чином, підсвідомо, автоматично, за традицією. В суспільстві домінують соціальні відносини, які засновані на раціональному обміні послугами та речами, кожний учасник яких усвідомлює корисність і цінність, яка йому властива, може чи буде мати одна людина для іншої. Такі відносини підтримуються свідомо, емоції при цьому придушуються, оскільки вони приводять до нераціональних рішень і заважають розрахункам.

В суспільстві взаємовигідні відносини можуть існувати між людьми, що знаходяться на далекий відстані, розділені релігією або системою цінностей, між ворожими один одному людьми, якщо ці відносини їм вигідні. В спільності це неможливо. В суспільстві панують нібито стерильні, вільні від емоцій, раціональні форми соціальної поведінки, що спрямовані виключно на досягнення вигоди, а в спільності переважають форми соціальної поведінки, які орієнтовані на духовні цінності. Відносини в суспільстві мають раціональне підґрунтя, а в спільності – моральне. В суспільстві частки передують цілому і соціальне ціле є сукупністю часток, а в спільності, навпаки, соціальне ціле домінує над частками і ціле логічно передуює часткам. В спільності панує єдина воля, зв'язок між її членами органічний – один за всіх та всі за одного. Ця колективна воля може бути розумною, але одночасно нераціональною, оскільки прямує до суспільного блага, уникаючи точних розрахунків і керуючись нераціональними міркуваннями, зокрема честь, совість, повага і т.п. В суспільстві, навпаки, царює індивідуальна воля, котра раціональна, оскільки побудована на розрахунках і вигодах; зв'язок між людьми є механічним.

Прагнення членів спільності спрямовані на досягнення спільної мети, а членів суспільства – на індивідуальні цілі. Спільність припускає спонтанне міжособисте спілкування поза рамками соціального часу і простору, ігнорування ролей і статусів, створення рівних, матеріально і соціально недиференційованих

відносин. Суспільство характеризується визнанням суспільного статусу і ролі людини, підпорядкуванням відносин між людьми певним умовам, формальним правилам. Відносини в спільності припускають довготерміновий соціальний контакт або кровну родинність. Вони створюються і підтримуються бажанням учасників, взаємною згодою, традицією, виступають як самоціль, а не як спосіб досягнення специфічних цілей. Відносини в суспільстві виникають із специфічних раціональних цілей, що поставлені учасниками; неформальність вони замінюють офіційністю, почуття – розрахунком, усну домовленість – письмовою угодою, постійність об'єднання суб'єктів відносин – обмеженою участю. Юридична основа відносин в спільності – звичаї та традиції, а в суспільстві – писаний закон. Економічна база відносин в спільності – ремесло і натуральне сімейне господарство у землеробстві, в суспільстві – торгівля і промисловість.

Спільність і суспільство – це ідеальні, абстрактно сконструйовані типи соціальних організацій, які практично не зустрічаються в чистому вигляді у житті; це два полюси, між якими знаходяться все різноманіття реальних організацій. В дійсності майже кожна організація поєднує елементи обох типів в різних пропорціях. Організації типу спільності або суспільства можна назвати соціальною кооперацією, якщо вона має внутрішню структуру, якщо особи, що обрані на громадські посади, виконують певні функції, а їх дії є актами цієї організації. Офіційна структура общини – це її формальна організація, ієрархія посадових осіб, офіційно схвалені норми поведінки, система санкцій, які затверджені державою. Офіційна структура була складовою частиною державної, а в поміщицьких маєтках також і вотчинної системи управління, що забезпечувала виконання общиною тих функцій, котрі задовольняли потреби царської адміністрації в управлінні та підтримці громадського порядку. Неофіційна структура общини – це неформальна організація, лідери, норми поведінки та санкції, котрі виникли стихійно, неофіційним шляхом та підтримуються звичаями і традиціями, - призначалася для реалізації групових інтересів селян і посадських. Юридичне визнання соціальних організацій, що

стихійно склалися, з боку держави, набуття ними офіційних функцій і формальної структури грали важливу роль у трансформації їх із спільності у суспільство. Як форма соціальної організації, і родинна, і селянська община відносяться до одного типу, будучи об'єднанням безпосередніх виробників. Обидві засновані на особистій праці. В цьому смислі і перша, і друга є общинами первинними, оскільки існують на базі первинного побуту, який диктує сама природа, а не в силу примітивізму, хоча і це в них також присутнє.

Община, як форма соціальної організації протистоїть іншій формі – державі. Основна різниця полягає у приналежності влади. Якщо в общині носій влади народ, то в державі влада відокремлена від народу. Отже, община – це цілісна соціальна система (соціальний організм), яка оснований на безпосередньому народовладді, що здійснюється на загальних зборах членів об'єднання (сходка, віче, апелла, еклесія). Природа общини є такою, що виглядає зі сторони і проявляє себе як єдине ціле, незалежно від того, яку внутрішню структуру має, на якій стадії розвитку знаходиться, які її тип, форма, ділення на частки. Для зовнішнього середовища все це здається неважливим. Головною особливістю общини як форми організації є те, що влада в ній належить всім разом (народу), а не окремій особі або групі осіб. Свою волю народ здійснює безпосередньо, на загальних зборах. Сходка общинників, де вирішуються всі питання внутрішнього життя, - головна риса общини, її суттєва ознака, без якої вона не може існувати. А.Ахізер, підсумував: община «це перш за все локальна спільнота, сходка» [3].

Селяни на сходці обирали старосту, десятських та інших посадових осіб, розбирали приватні скарги та прохання, справи з виходу, розкладку повинностей, церковні, фінансові і земельні питання. В сходці могли приймати участь всі члени общини. За словами Ф.Енгельса, це було прийнято, наприклад у ірокезів, в яких на загальні збори приходили всі дорослі чоловіки та жінки [13]. Іноді деяким чином обмежувалася кількість учасників. В Абхазії в XIX ст. на загальну сходку збиралися виключно чоловіки. В руській сільській общині в сходці приймали участь тільки голови домогосподарств, на сходці у волості – виборні від сільських общин та їх старости. Однак, у випадку відсутності домогосподаря на сільські

збори могла прийти і домогосподарка, а у волості, окрім виборних – будь-хто.

Зазвичай по мірі зростання община поділяється на більш дрібні частки, і чим більш великою вона стає, тим складніше її внутрішній устрій. Поступово частки общини відокремлюються і створюють соціальні організми. Община – соціальна організація, яка відрізняється високим ступенем єдності, цілісністю, тобто це дійсно соціальний організм. Ф.Енгельс підкреслював, що руський «селянин живе і діє тільки в своїй общині; весь інший світ існує для нього лише остільки, оскільки він втручається в справи його общини» [13]. Це так вірно, що російською мовою одне і те саме слово «мир» означає з одного боку, «всесвіт», а з іншого – «селянську общину». Теж саме зазначає А.Ахізер: «Істота статичної локальної спільноти добре виражається словом «мир». По відношенню до общини він застосовує також і інші схожі вислови: «локальна спільнота», «закрита локальна система», «замкнена локальна організація, для якої світ закінчується за околицею» [3].

Базисом общини є спільне рільництво. Господарською основою общини є спільне володіння землею. За К.Марксом – це «одна з її основних рис». М.Косвен називає колективне володіння землею основною сутністю сільської общини. За словами Л.Мілова, община є «колективним земельним власником». Спільне землеволодіння – основа общини як форми соціальної організації [14]. Спільне володіння землею притаманне общині незалежно від епохи та місця існування. Ф.Енгельс виокремлював дану рису общини у американських, латинських, кельтських, германських та інших племен [13]. Достатньо свідчень спільного землеволодіння зібрали дослідники російської сільської общини [14, 15]. Це і надання землі новопоселенцям, які прийняті до общини, часткові та загальні переділи землі як в сільських, так і в більш великих общинах волості; це і вилучення земельного наділу при виході селянина з общини. Спільно володіли землею і запорізькі козаки. Д.Яворницький відмічає, що у запорожців щороку відбувався переділ землі «всіх річок, озер, урочищ, доходів зі звірів та рибних ловель» по всій території війська. Цей щорічний переділ здійснювався за жеребкуванням на загальновійськовому колі. І.Следзевський вказує, що таке

відношення до володіння землею складає сутність африканської общини. «...Африканське звичайне право, пише він, - забороняє купівлю-продаж землі і розглядає її як колективне добро» [14]. Спільне землеволодіння характерне і для кочової общини. «Район кочовища, що займала окрема господарська одиниця – складова частка загальної власності племені», - зазначають Л.В. і В.П. Данілови [16].

Общинна власність на нерухоме майно підтримувала традиційний лад селянських і посадських общин, про що свідчить те, що паралельно з її витісненням приватною власністю відбувалося і руйнування общинної організації. Князі, бояри, монастирі, вище духовенство володіли землею на правах приватної власності до середини XVI ст., коли це право було обмежено. Знову право приватної власності на свої маєтки дворянство набуло фактично у 1714 році, а нарешті – в 1762 році. Право на приватну нерухому власність, крім землі, міського стану з'явилося на початку XVIII ст.; право ж на землю як приватну власність міський стан набув одночасно з державними селянами на початку XIX ст., а інші селяни – в 1860 році. Відповідно дворянство практично не знало общинності, а у міського стану вона руйнувалася швидше і раніше, ніж у селян. Селянське право на землю після звільнення, як підкреслював В.Леонтович, «не представляло собою суб'єктивного права у громадянсько-юридичному смислі». Це було право власності, що належало селянину у складі общини. Л.Мілов писав, що «приватновласницьке землеволодіння пануючого класу ніколи не було в Росії провідною формою земельної власності» [17]. Общини поділялися на передільні і безпередільні. Саме останні, безпередільні общини характеризувалися подвірно-спадковим селянським землеволодінням. На відміну від передільних общин, подвірні общини втрачають – тимчасово або назавжди – земельно-розподільчі функції. Але це не відміняло інших функцій общини. Селяни були пов'язані спільними строками посіву та збору врожаю, які визначалися общиною. В общинному володінні залишалися угіддя спільного користування (пасовища, вигони, іноді ліси). На общинній сходці вирішувалися справи про розкладку податей і т.п. Навіть сама власність селянського двору на землю могла бути

реалізована тільки всередині общини, смисл якої і був у спільному володінні землею при індивідуальному веденні господарства кожним двором. Таким чином, дійсно не уявляється справедливим прирівняти права селянина у складі подвірної общини до прав реального приватного власника землі.

Через 50 років після передачі земель поміщиків у власність селянської общини був зроблений ще один крок у бік поєднання прав володіння і користування землею. Реальну можливість для всіх селян перетворити землю у приватну власність надала столипінська реформа у 1906 році. У ході столипінської реформи створювалися умови виходу селян з общини «на отруби» з земельною ділянкою, що їм належить. Земельні ділянки, з якими виходили селянські родини, були невеликі, і реформа не вирішила проблеми малоземелля, що була характерна для Росії початку ХХ ст. По-друге, лише частці нових «отрубников» і хуторян вдалося зробити щось для поліпшення свого рільницького господарства. Основна маса частково розорювалася, частково продавала землю і прямувала до міста, також включалася до загальноселянського конфлікту з владою, вимагаючи зрівняльного переділу, що підтверджують і дані інших дослідників даного питання. Нарешті, діяльність нового прошарку проходила в мовах селянського розколу, який викликала столипінська реформа. За часів відомої аграрної реформи 1906-1907 рр., не дивлячись на активну державну підтримку селян, які хотіли вийти з общини, вони не стали превалюючою соціальною групою. За період до 1 вересня 1914 року тільки 26,6%, які мали бажання вийти з общини отримали її згоди, 72,3% з тих, що вийшли, мали для цього звернутися за допомогою до поліції та військових. Іноді вони обробляли землю лише під охороною. Тому, досить важко судити про формування реальних прав нового прошарку «приватних власників» на початку ХХ ст., як з огляду його вкрай малої чисельності, так і з огляду на відсутність вільних умов діяльності [18]. До 1 вересня 1914 року вийшли близько однієї п'ятої всіх селян, причому процес виходу селян з общини носив затухаючий характер: «більша частка домогосподарів (74%) на десятому році реформи, а точніше станом на 1 січня 1916 року, залишалися в общині. Чимало знов повернулися до общини [19].

З самого початку державного життя Російської імперії та протягом всього «імперського» періоду головними соціальними організаціями російського населення були селянська і міська общини, купецьке, міщанське, ремісниче і дворянське товариства. Ці організації, з точки зору структури, функцій, управління, міжособистих відносин, основних принципів життя з часом ставали все більш раціональними, формалізованими, покладалися в своїй діяльності на тверді юридичні основи; в них органічна єдність перетворювалася в механічне, а солідарність, заснована переважно на сусідстві і родинності, на повазі, прихильності, дружбі заміщувалася об'єднанням, заснованим, головним чином, на законному порядку та обміні послугами. Юридичне визнання державою соціальних організацій, що стихійно склалися, набуття ними офіційних функцій і формальної структури грали важливу роль у трансформації їх із спільності у суспільство. Іншими словами, головні станові організації населення еволюціонували у напрямку від спільності до суспільства, завдяки чому соціальні відносини модернізувалися – в цьому полягала одна з принципових змін природи російського суспільства «імперського» періоду. В зв'язку з тим, що соціальні організації селянства, міського станів і дворянства змінювалися різними темпами, на початку ХХ ст. головні стани Царської Росії опинилися на різному рівні соціального розвитку. Селянська община, з одного боку, міщанське, ремісниче і купецьке товариство – з іншого, дворянське – з третього, представляли собою ніби три стадії розвитку соціальної організації. Найбільш просунулися в напрямку розвитку відносин суспільного типу дворянство, менш всього – селянство.

Селянство Європейської Росії на початок 1917 р. розподілилося таким чином, що власники чисельно переважали селян-общинників. Після реформи 1860-х років селянство України та Білорусі відразу перейшли до подвірної безпередільної общини; після прийняття закону про вільний вихід з общини 1906 р. та відміни викупних платежів з 1 січня 1907 р. вони стали власниками своєї землі. Щодо селянства Прибалтики, то на цей час вони взагалі не знали общини. Загалом в цих районах в 1916 р. нараховувалося близько 3,8 млн. дворів [20]. Не дивлячись на всі намагання уряду, хуторська система прижилася тільки в

білоруських, литовських та південно-західних російських губерніях, які територіально відповідають сучасним українським землям. Общинний устрій був достатньо сильним, особливо в великих російських губерніях: за традиційним общинним правом продовжували жити дві третини селян, з яких одна половина зберігала вірність мирському устрою з принципу, а друга – із-за нерішучості; вихід з общини найбільш невлаштованих нею, скоріш за все, консолідував тих, що залишилися.

Велика роль у розпаді спільності належала розвитку товарно-грошових відносин, які сприяли становленню самостійних господарів, та з іншого боку створювали умови для перетворення селян на сільськогосподарських та промислових робочих. Серед міського стану купці були постійно пов'язані з ринком, причому саме вони грали головуючу роль в самоуправлінні міської общини. Контакти з ринком у міщан і ремісників з часом суттєво зростали, внаслідок чого переходили з роботи під замовлення на роботу на ринок, багато з них втрачали свою власну справу і ставали робочими. Серед землеробів основними учасниками торгових відносин ставали представники безпередільних общин із південно-західних, традиційно аграрних регіонів, де почали виникати надлишки продукції. В цілому товарність їх господарства зробила значний прогрес: на початку ХІХ ст. вона складала приблизно 9-12 %, в 1850-і роки – 17-18%, в 1909-1913 рр. – близько 31% чистого збору основних продуктів землеробства [21]. Товарна продукція в Царській Росії на душу населення за 1749-1888 рр. зросла у 2,2 рази [22].

Таким чином, можна зробити висновок, що подвірні (безпередільні) общини по своїй природі знаходились більш близько до ринкового господарства, в основному за рахунок виникнення в них індивідуалістичних спрямувань, які пояснюються приватновласницькими інтересами. Підтвердженням цієї тези може слугувати незаперечний факт більш швидкого розвитку кооперативного руху в цих регіонах [23, 24]. Високі темпи виникнення кооперативів в районах Уралу і Сибіру (частково на Кубані та Кавказі) обумовлені особливим інституціональним середовищем, яке достатньо кардинально відрізнялось від основної частини

Російської імперії. Процес освоєння цих земель був незавершеним. Природно був відсутній дефіцит земельних ресурсів. Переселенці отримували відчутну державну фінансову допомогу. Крім цього основним мотивом для такої далекої подорожі в основному були протестні настрої. Все вище перераховане дозволяє пояснити виникнення приватновласницьких інтересів.

Російська суспільно-політична думка середини XIX – початку XX ст. є важливою складовою, яка визначає тогочасне інституційне середовище. Основою для вражаючого сучасну людину розмаїття поглядів, слугувало марксистське вчення. Разом з революційними настроями перебудови суспільства, в основному комуністичного спрямування, серед дворян та інтелігенції панувала суспільно-економічна ідеологія народництва, відданість натуральному господарству, слов'янофільство. М.Туган-Барановський (одночасно сам дотримуючись соціалістичних поглядів) вказував на те, що саме народництво з його концепцією згубності подальшої індустріалізації країни, виключної суспільної ролі російської общини та протиставленням народного господарства Росії західноєвропейському стало основним мотивом російської економічної думки [25]. М.Г.Чернишевський, будучи під сильним впливом ідей Оуена, вважав, що на основі общини складуються виробничі товариства, в котрих може бути реалізований принцип комуністичного гуртожитку. О.І.Герцен бачив в оновленій селянській общині основу майбутнього суспільства [14]. Під такими ж гаслами інтелігенція освоювала теорію і практику кооперації, перш за все, як інструменту боротьби з політичним деспотизмом і свавільством, що суттєво обмежувало можливості суспільно-економічного розвитку країни. Так, наприклад, М.В.Петрашевський пов'язував з кооперативною організацією виробництва (за аналогією з асоціаціями Фур'є) перспективу виникнення нових форм економічного устрою російського суспільства [14]. Досить багато імен представляли кооперативну теорію: від різночинців часів «великих реформ» шістдесятих років XIX ст. до представників «кооперативного соціалізму», неонародництва, анархізму, школи організаційного виробництва. Однак в основному всі вони культивували романтичні складові ідеї кооперації (моральна спрямованість, прагнення до

досягнення соціальної справедливості в економічних відносинах). Отже, можна констатувати, що серед інтелігенції та великої частини дворянства переважали настрої, спрямовані на впровадження інновацій як в суспільне, так і економічне життя.

Щодо громадської думки в селянському середовищі та общинних поглядів на реформаторські ідеї іншої частини суспільства можливо висловити наступне. Наприкінці XIX ст. відомий меценат князь В.Тенишев склав анкету про побут великоруських селян, створив Етнографічне бюро, куди надійшли 1873 відповіді на його анкету з 23 губерній [26]. У відповідях зустрічалися протилежні ствердження респондентів, які відносяться до побуту селян одного повіту, не говорячи про губернії. Отже, з Володимирської губернії одні респонденти повідомляли, що сходки відбувалися часто, селяни на сходках збиралися охоче, царських чиновників не лякалися, виборне начальство поважали, мораль мали тверду, громадську думку – сильну; інші стверджували зворотне – сходки поодинокі, на сходках селяни збиралися неохоче, царського начальства дуже лякалися і не любили, виборних не поважали, мораль погіршувалася і т.п. [27]. Тобто, можна вибрати інформацію, що свідчить тільки про стабільність або навпаки тільки про зміни общинного укладу життя. Однак можна, спираючись на дослідження В.Тенишева, не сумніватися, що селянський побут після емансипації знаходився в пертурбації, котра однак не означала повного розриву з минулим.

Принципові мінуси общини, з точки зору людини доіндустріальної епохи, як традиціоналізм і замкненість, стримування ініціативи та індивідуалізму, для людей постіндустріальної епохи вже не несуть такого негативного відтінку, і навіть навпаки набувають додатного значення, оскільки община надавала можливість для прямих і інтенсивних людських контактів, що не обтяжені міркуванням користі та вигоди, гарантований соціальний захист, стримування розвитку всіх видів нерівності та забезпечення мінімальними коштами для існування. В той же час, ми можемо зробити висновок, що община мала досить своєрідний вплив на розвиток кооперації. Перш за все, з економічної точки зору вона не слугувала основою для розвитку кооперативного руху. Структурними

складовими для утворення кооперативів виступили відокремлені господарства, які утворилися в результаті цілої низки реформ. Одночасно новий прошарок селянства був продуктом виховання общини, за рахунок чого мав природну схильність до кооперативних дій. В цілому для суспільства кооперативні ідеї виглядали інновацією. А для селян інновацією виглядав і сам спосіб ринкового господарювання з його товарно-грошовими відносинами, конкуренцією і всім набором ринкових інститутів.

Неоцінимий вклад для розвитку кооперації внесла держава, яка зробила розвиток кооперативних відносин частиною своїх реформаторських планів. Земельні банки, мережа установ дрібного кредитування, стимулювання розвитку кредитної кооперації – все це надавало суттєву підтримку кооператорам в їх старанні з нарощування корисності праці. Вагомо вплинули методи трудової кооперації в АПК на різні галузі промисловості, що забезпечило високі темпи розвитку не тільки сільськогосподарського, а й промислового виробництва. Держава розробляла реформаторські стратегії на основі досвіду Європейських країн. В результаті до Російської імперії було імпортовано багато інститутів, необхідних для створення ринкової економіки, в тому числі і інститут кооперації. Тому, на відміну від західних країн, кооперація об'єднала всі класи і стани – від селян до вищого дворянства, оскільки виросла не з цехів, а була імплантованою на благодатний ґрунт сільської общини, менталітетом якої було просякнуте все суспільство. Вражаючу динаміку розвитку кооперативного руху можна пояснити співпадінням магістральних напрямків реформ з інтересами приватних дрібних власників. Основними учасниками, рушійною силою в нових кооперативних організаціях виступили дрібні підприємці. Таким чином, стає зрозумілим, що в наш час приділяється недостатня увага саме цьому аспекту. Ми вважаємо, що в найближчому майбутньому, акценти слід змістити з пайовиків - фізичних осіб, на пайовиків – дрібних підприємців.

Література:

1. Blaug M. Economic theory in retrospect.— Cambridge University Press, 1986.

— Р. VII

2. Бердяев Н.А. Судьба России. Опыт психологической войны и национальности. – М.: РОСТ, 1990. – С.100.
3. Ахизер А.С. Россия: критика исторического опыта. – Новосибирск.: НКУ, Т.1. 1997. – С. 81-86.
4. Бережний В.М, Дефорж С.Ю. Научные труды ДонНТУ. Серия: Экономическая. Выпуск 89-2 . – Донецк, ДонНТУ. 2005. - С.35-42.
5. Федотов Г.П. Судьба и грехи России (избранные статьи по философии русской истории и культуре): в 2-х тт. Т.2. – СПб., 1991.
6. Полтерович М. Трансплантация экономических институтов //Экономическая наука современной России, № 3, 2001. – С. 27.
7. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Фонд экономической книги «Начало», 1997. – 180 с.
8. Тамбовцев В.Л Роль рынка для институтов в институциональной эволюции (Российско-Европейский центр экономической политики, Экономический ф-т МГУ им. М.В.Ломоносова) Доклад на VI Международном Симпозиуме по эволюционной экономике. Пущино, Россия, 23-24 сентября 2005 года.
9. Кедвелл Ч., Полищук Л. Эволюция спроса на институты в российской экономике: последствия для экономических реформ // <http://institutional.narod.ru/>
10. Поляков А.Н. Община как форма социальной организации //Вестник ОГУ, №6, 2004. - С.17-20.
11. Семенов Ю.И. О стадийной типологии общины // Проблемы типологии в этнографии. М.: Наука, 1979. – С. 88.
12. Миронов Б.М. От общности к обществу. 1998. Вu the Slavic Research Center. pp. 1-26.
13. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. – М.: Наука, 1985. – С. 48.
14. Кооперация. Теория, история, практика: Избранные изречения, факты. Материалы, комментарии / К.И. Вахитов. – М.: ИТК «Дашков и К», 2006. – 560 с.

15. Антипенко Л.Г. Об опыте кооперативного движения в дореволюционной России: школа организационного производства // www.ideanaroda.ru/antikkoop.htm
16. Данилова Л.В., Данилов В.П. Проблемы теории и истории общины. - М.: Наука, 1978. – С. 79-82.
17. Милов Л.В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса // История СССР. № 2, 1989. - С. 558.
18. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1963. 211 с.
19. Холодков В.В. Общинные традиции России // Финансы, № 6, 1995. - С. 58
20. Першин П.Н. Аграрная революция в России. - М.: Наука, 1966. - С. 97.
21. Ковальченко И.Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. - М.: Агропромиздат, 1967. - С. 96-98
22. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. - М.: Наука, 1966. - С.160.
23. Споживча кооперація України: Іст. та соц.-екон. аспекти /С.Г.Бабенко, М.В.Аліман, В.В.Апопій та ін. – К.: Ред.газ. «Вісті...», 1996. – 192 с.
24. Сельскохозяйственная кооперация: теория, мировой опыт, проблемы возрождения. 2-е изд., перераб. и доп./Коллектив авторов; Отв. ред. И.Н.Буздалов. Мн. – М.: «Армита-Маркетинг, Менеджмент», 1998. – 256 с.
25. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации /Предисл., комент.: Л.А.Булочникова, Г.Н.Сорвина, Т.П.Субботина. – М.: Экономика, 1989. – 496 с.
26. Фирсов Б.М., Киселева И.Г. Быт великорусских крестьян-землепашцев. Описание материалов Этнографического бюро князя В.Н.Тенишева (на примере Владимирской губернии). - СПб., 1993. - С. 23-24.
27. Там же. - С.45-50, 54-55.